

ՔԵՍԱՊԸ ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Սիլվի Աբելյան
apelsyl@hotmail.com

ՄՈՒՏՔ

Քեսապը Սուրիոյ Արաբական Հանրապետութեան Լաթաքիոյ Նահանգին մաս կազմող վարչական առանձին միաւոր է: Հիսիսէն սահմանակից է պատմական Կիլիկիոյ, արեւելքէն՝ Թուրքիոյ, արեւմուտքէն՝ Միջերկրական Ծովուն. Իր միակ մատչելի ափը Գարատուրանի ծովաբերանն է:

Քեսապի եւ շրջակայ գիւղերու հայկական կազմաւորումը կը կապուի միջին դարերու Անտիոքի հայ հոծ գաղթականութեան եւ սերտօրէն կ'առնչուի Անտիոքի միւս շրջաններուն՝ Պէյլանի, Սուետիոյ, Լաթաքիոյ մօտիկ Ղնեմիէի, Արամոյի եւ Ռուճի Հովիտի հայկական բնակավայրերու բնակչութեան: Ան ԺԹ. դարէն հայ իրականութեան կը ներկայանայ իբրեւ հայկական ինքնուրոյն շրջան՝ պատմական, ազգագրական, բանահիւսական եւ բարբառային իւրայատուկ արժէքներով:

Մինչեւ ԺԹ. դարու կէսը շրջանի հայութիւնը իր բախտին լքուած ու գրեթէ անծանօթ շրջանակ մըն էր: 1850ականներուն՝ յարանուանութեանց երկփեղկումը եւ անելի ուշ՝ 1890ականներուն ազգային-յեղափոխական շարժումներուն ներթափանցումը որոշ հետաքրքրութիւն մը կը ստեղծէ Քեսապի հանդէպ հայ թէ օտար կրօնական եւ ազգային մարմիններուն մօտ, սակայն ատիկա չ'անցնիր մամուլի մէջ պարբերաբար երեւցող հակիրճ տեղեկագրային թղթակցութիւններէն անդին:

Անցնող հարիւրքսան տարիներուն Քեսապի հայութեան ճակատագիրը սերտօրէն առնչուեցաւ թէ՛ արեւմտահայութեան, եւ թէ՛ Սուրիոյ հայօճախի պատմութեան: Միւս կողմէն, 1894-96ի Համիտեան ջարդերէն, 1909ի կոտորածէն, 1915ի Մեծ Եղեռնէն մինչեւ ֆրանսական հոգատարութեան հաստատումը Սուրիոյ վրայ, ապա՝ 1939ին Ալեքսանտրէթի Սանճաքի Թուրքիոյ կցումէն եւ մանաւանդ 1946-48ի հայրենադարձութենէն ետք, արտագաղթը, հայ բնակչութեան միատարրութեան վերացումը, տնտեսութեան արմատական փոփոխութիւնները եւ Քեսապի վերջին՝ 2014ի տեղահանութիւնը՝ դեր ունեցան եւ կը շարունակեն ունենալ Քեսապի տոհմիկ դիմագիծի փոփոխութեան մէջ:

Արեւմտահայաստանի եւ Կիլիկիոյ կորուստէն ետք, Քեսապը իբրեւ հայկական հնագոյն գաղթօճախ եւ ազգագրական միաւոր, հետզհետէ հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնայ Ի. դարու երկրորդ կէսէն: Անցնող վեց տասնամեակներուն ան դաշտ կը դառնայ պատմագրական, բարբառագիտական, ազգագրական ու բանագիտական հետազօտութիւններու: Ան նաեւ մուտք կը գործէ գեղարուեստական գրականութիւն:

Այստեղ կը ներկայացնենք Քեսապի եւ շրջանի հայութեան արտացոլումը հայ գեղարուեստական գրականութեան մէջ:

ՔԵՍԱՊ ԳԱՒԱՌԱԿԻ ՄԱՍԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ ՄԱՍՈՒԼԻ ԵՒ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ՄԻՆՉԵՒ ԵՂԵՌՆ

ԺԹ. դարուն Անտիոքի շրջանը թեմական խառնաշփոթ եւ անկազմակերպ վիճակ մը ունէր: Հոգեւոր զօրաւոր գերատեսչութենէ զրկուած՝ շրջանի հայութիւնը հոգեւոր եւ կրթական անմխիթար կացութեան մէջ էր: Սիսի Կաթողիկոսութիւնը, որուն իրաւասութեան մէջ էր Քեսապի թեմը, անզօր էր դրական փոփոխութիւն մը բերելու տեղի խնդիրներուն ու այլազան կարիքներուն: Այս պայմաններէն օգտուելով, օտար միսիոնարներ ու քարոզիչներ 1850ականներէն կը թափանցեն Քեսապ, Պէյլան, Սուեւիա եւ շրջակայ հայաբնակ գիւղերը: Անոնք ժողովուրդին զանազան ծառայութիւններ մատուցելով, կը յաջողին ներգրաւել բարօր դասակարգի ընտանիքներ:

Անտիոքի մէջ բացուած Ամերիկեան Միսիոնարական Պորտի² կեդրոնին հովանաւորութեամբ 1853ին հիմնուած Քեսապի հայ աւետարանական եկեղեցին թափ կու տայ կրթական-դպրոցական գործին զարգացման: Աւետարանական համայնքներ կը ստեղծուին շրջակայ գիւղերու մէջ: Եկեղեցիներ կը հիմնուին Գարատուրանի (1873), Էքիզօլուքի (1882) եւ Քէօրքիւնէի (1898) մէջ, որոնք կ'ունենան իրենց առանձին շէնքերն ու հոգեւոր հովիւները:

1857ին կը հիմնուի Քեսապի հայ կաթողիկէ ժողովրդապետութիւնը, որ կը կապուի Անտոնեան Հայրերու Անտիոքի թեմին: Անդին, 1890ին սկսած լատին քարոզչութիւնը, լատին *փաթրէներու* ջանքերով կը յաջողի ներգրաւել յատկապէս Վարի Պաղճաղազի բնակիչները: 1904ին Քեսապ գալով՝ ֆրանչիսկեան Թերրա Սանթա Առաքելութեան հայրեր կը ստանձնեն լատին ու կաթողիկէ համայնքներուն միասնական կրթական գործը: Քեսապի շրջանի հայութիւնը կը բաժնուի չորս յարանուանութիւններու:

Յաջորդաբար յառաջացող յարանուանական համայնքներու արդիական շէնքերուն դիմաց, հայ առաքելական եկեղեցին ու մանաւանդ դպրոցը չափազանց խեղճուկ էին եւ անմխիթար, որուն հետեւանքով անոր հօտէն մեծաթիւ ծովսեր ու վիճակներ կը հեռանան իրմէ:

Պորտի միսիոնարներուն աւետարանչական գործունէութեան դաշտերէն դրկուած ու *Միշընըրի Հերըլպի*³ մէջ լոյս տեսած տեղեկագիրերը, նաեւ *փաթրէներու* յղած թղթակցութիւնները՝ յաճախ անդրադառնալով Քեսապի կեանքի զանազան երեսակներուն, անուղղակիօրէն կը նպաստեն Քեսապի եւ շրջակայքի դէպի արտաքին աշխարհ առաջին բացայայտման:

Քեսապի հայ առաքելական եկեղեցին ԺԹ. դարու կէսէն ետք կը սկսի մամուլին ուշադրութեան առարկայ դառնալ գլխաւորաբար իր եկեղեցական կրթական խնդիրներով: Այս մասին տեղեկութիւններ կը բովանդակեն ոմն Չաքարիա վարդապետի *Սիօնի*⁴ յղած թղթակցութիւնները, ինչպէս նաեւ *Մասիսի*⁵, *Արեւելեան Մամուլի*⁶, *Քիարկնի*⁷, *Տաճարի*⁸ մէջ լոյս տեսած նիւթեր:

1890ականներուն Քեսապի մէջ տարածուած Հնչակեան Կուսակցութիւնը ազգային զարթօնքի մը սկիզբ տալով, չորս յարանուանութիւններու մասնատուած ժողովուրդը ազգային նպատակներու եւ հայրենասիրական գաղափարներու շուրջ կը ջանայ միաւորել: Քեսապի մէջ, աւելի ուշ՝ 1905ին կազմուած Դաշնակցութիւնը, շրջանին մէջ կը պաշտպանէ այն տեսակէտը, թէ ազգային կրթութիւն ու դաստիարակութիւն ապահովելու համար հարկաւոր է դուրս բերել դպրոցները համայնքային իշխանութենէն: Այս հեռանկարով ալ կը ստեղծուի Ուսումնասիրաց Միութիւնը 1910ին:

Կուսակցութիւններու մուտքով՝ կուսակցական մամուլը եւս կ'անդրադառնայ Քեսապին: 1894-96՝ համիտեան զուլումի տարիներուն, Անտիոքի, Սուետիոյ եւ Քեսապի կացութեան մասին տեղեկութիւններ կը գտնենք Հնչակին⁹ եւ Դրօշակին¹⁰ մէջ: Աւելի ետք՝ 1909ի Կիլիկիոյ Աղէտին մասին բազմաթիւ յօդուածներ, թղթակցութիւններ¹¹ լոյս կը տեսնեն հայ թէ օտար մամուլին մէջ¹², թէ՛ գիրքերու¹³: Կուսակցութիւններու մուտքը ազգային գիտակցութիւն եւ ապրում կ'արթնցնէ ժողովուրդին մէջ, ուր մինչեւ այդ յարանուանական շահերու գերակշռութիւն կը տիրէր: Ազգային կրթութիւնն ու դաստիարակութիւնը անհրաժեշտութիւն կը սկսին համարուիլ բոլոր հայոց համար՝ առանց համայնքային խտրութեան¹⁴:

Ի. դարու սկիզբը Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը¹⁵ կը ստանձնէ ազգային վարժարաններու հսկողութիւնը եւ հետզհետէ կը կարեւորուի ազգային դաստիարակութիւնը: Այս շրջանին մամուլի մէջ կը շարունակեն լոյս տեսնել Անտիոքի շրջանի գիւղերուն կրթական ու հոգեւոր դժուարութիւնները նկարագրող նիւթեր¹⁶: Բերիոյ թեմը աւելի մօտէն կը հետաքրքրուի Անտիոքի շրջանի հայութեամբ, թեմական վիճակներու կացութիւնը կը մատուցուի մամուլին¹⁷: Պարբերաբար երեւցող հակիրճ տեղեկագրային թղթակցութիւնները կը պարունակէին նաեւ գողտրիկ պատկերներ եւ նմուշներ Քեսապի ազգագրութենէն, բանահիւսութենէն եւ բարբառէն, ինչ որ հետաքրքրութիւն կը ստեղծէն բանահաւաքներու, գրագէտներու եւ ուսումնասիրողներու մօտ:

Հայ բարբառագիտութեան հիմնադիր՝ Հրաչեայ Աճառեան, առաջինը սերտած է Անտիոքի բարբառախումբը եւ Քեսապի բարբառը¹⁸:

Քեսապի Աւետարանական համայնքի ծաւալած կրթական եռուն գործունէութիւնը անգերազանցելի կը մնայ մինչեւ տարագրութիւն: Շրջանաւարտ աղջիկներ Մարաշի մէջ կը շարունակէին իրենց ուսումը, իսկ շրջանաւարտ տղաք կը դրկուէին Այնթապ, Մ. Նահանգներ, Մեծն Բրիտանիա եւն.՝ բարձրագոյն ուսման: Մինչ տարագրութիւն ւետարանական կրթութիւն ստացած բազմաթիւ բժիշկներ, գիւղատնտեսներ, աստուածաբաններ, ուսուցիչներ տուած է Քեսապ: Ասոնք կարեւոր դեր կ'ունենան Քեսապի բարգաւաճման ու յառաջդիմութեան մէջ, կը նպաստեն տեղի ազգագրութիւնն ու պատմութիւնը հրապարակելու գործին¹⁹:

ՔԵՍԱՊԻ ՄԱՍԻՆ ԱՆԴՐԱԴԱՐՁՆԵՐ ԵՂԵՌՆԷՆ ԵՏՔ

1915ի Մեծ Եղեռնին Քեսապ ամբողջությամբ կը հայաթափուի, սակայն տարագրութենէն ճողոպրած բնակչութեան վերադարձով եւ ւաւելի ուշ թուրքերուն դէմ ինքնապաշտպանութեան մարտերով կրկին կը վերականգնի ու կը պահէ իր գոյութիւնը: Այս շրջանի դէպքերուն մասին ուսումնասիրութիւններ ու յօդուածներ կը հրատարակուին հայ եւ օտար մամուլին մէջ²⁰:

Մեծ Եղեռնին, շրջանին մէջ ամէնէն ծանր հարուածը կը կրէ հայ աւետարանական համայնքը: Տարագրութենէն առաջ ան կը գոյացնէր բնակչութեան մէկ երրորդը եւ իր շինութիւններով կը գրաւէր Քեսապի ամէնէն գեղեցիկ դիրքը: Տարագրութենէն ետք Քեսապ այցելող հոգեւոր հովիւները, յաւերժացնելու համար համայնքին երբեմնի փառքը, սկսան նիւթեր հաւաքել ու զբաղիլ պատմագրութեամբ: Այս նիւթերը լոյս տեսան մամուլի կամ առանձին հատորներու մէջ²¹: Թէեւ այս աշխատութիւնները ւաւելի շատ համայնքներու պատմութիւնները կը ներկայացնեն, միաժամանակ՝ հակիրճ տեղեկութիւններ ալ կու տան Քեսապի պատմութեան, տնտեսութեան, ազգագրութեան եւ բարբառին մասին:

1920ականներէն ետք Քեսապ վերածուած էր սփիւռքահայ տոհմիկ հայօճախի մը եւ կապուած սփիւռքեան իրականութեան՝ թեմական, եկեղեցական, կուսակցական, միութենական բազմաթիւ կապերով: 1939ին Ալեքսանտրէթի Սանճաքին Թուրքիոյ կցումէն եւ 1946-48ի հայրենադարձութենէն ետք Քեսապ վերածուեցաւ զբօսաշրջութեան եւ ամառանոցային սիրելի վայրի մը հալէպահայութեան եւ պէրոյթահայութեան համար: Ան, իբրեւ Պատմական Հայաստանէն աւանդ եւ Թուրքիոյ գերիշխանութենէն դուրս գոյատեւող միակ հայկական շրջան, սփիւռքահայ շատ մը մտաւորականներու համար ուխտավայրի հանգամանքը զգեցաւ²²:

Այս շրջանին արտասահմանի մէջ կը գոյանայ քեսապցի մտաւորականներու նկատառելի թիւ մը: Կը սկսին գործել Ուսումնասիրաց մասնաճիւղեր՝ Պէյրութի եւ Մ. Նահանգներու մէջ: Արտասահմանեան մամուլին մէջ կ'երեւին քեսապցի անուններ, որոնցմէ Տոքթ. Ալպերթ Աբէլեան Պոսթոնի Հայրենիք շաբաթաթերթին եւ Նիւ Եորքի Նոր Աշխարհին մէջ կը ստորագրէ գրական գեղարուեստական յօդուածներ: Փորձեր կը կատարուին Քեսապի մօտիկ ու հեռաւոր անցեալը պատմագրելու, բանահիւսութիւնն ու ազգագրութիւնը գրառելու: Այս փորձերը սիրողական ու ոչ-ամբողջականի հարթակին կը մնան:

Քեսապի 1909-47ի իրադարձութիւններուն մասին կը խօսի Ալպեր Թեմիրեան իր Քեսապ²³ հատորին մէջ, ուր կը ներկայացնէ Քեսապի եւ իր գիւղերուն եղբայրասպան կռիւները, կուսակցական սուր հակամարտութիւնները, որոնց հետեանքով կը պղտորի խաղաղ կեանքը եւ ծայր կ'առնէ արտագաղթը: Այդ շրջանին Քեսապի Ուսումնասիրաց

Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղը կը հրատարակէ *Այսօր Քեսապի եւ Շրջակայից*²⁴ նկարագիրքը, որ կը բովանդակէ ազգագրական երեսօյններ պատկերող (հողամշակութեան աշխատանք, թոնիր, պարէն պատրաստելու ձեւեր են.) համառօտ տեղեկութիւններ ու ազգագրական ակնարկներ: Նոյն շրջանին Քեսապի բարբառը կը մտնէ գիտական շրջանառութեան մէջ: Հայրենի բարբառագէտ Արարատ Ղարիպեան «կը» ճիւղին մէջ կ'առանձնացնէ «հա» ճիւղը, ուր կը տեղադրէ Քեսապի բարբառը²⁵:

Քեսապի 1919-22ի ինքնապաշտպանութեան իր ականատեսի վկայութեան հրատարակման կողքին, շուրջ հարիւրամեակ մը ետք, Քեսապի երրորդ տեղահանութեան՝ 21 Մարտ 2015ին վերաբերող բազմաթիւ տեղեկագրական յօդուածներ կը հրապարակուին հայ եւ օտար մամուլին մէջ: Այս առումով Քեսապի հայաթափման եւ անոր նախորդող իրավիճակի ականատես հեղինակի վկայութիւն է Յակոբ Զօլաքեանի *Քեսապի Երեք Օրերը* գիրքը (2014, Երեւան):

ՔԵՍԱՊԸ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ, ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԲԱՐԲԱՌԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ԱՌԱՐԿԱՅ

Քեսապը համապարփակ երկասիրող առաջին բանասէրը կ'ըլլայ Զօլաքեան իր՝ *Քեսապ* ստուարածաւալ երեք հատորներով²⁶, որոնք կ'ընդգրկեն մինչ այդ Քեսապի մասին եղած հանրութեան ծանօթ բոլոր նիւթերը:

Զօլաքեան իր *Քեսապի Բարբառը*²⁷ հատորով Քեսապի բարբառը ամբողջապէս եւ ամենայն մանրամասնութեամբ կ'ուսումնասիրէ ու կորուստէ կը փրկէ զայն:

Զօլաքեան Անտիոքի եւ շրջակայքի հայ գաղթականութեան համառօտ պատմութիւնը, Քեսապի պատմական անցեալը, գաղթավայրի կազմութիւնը, աշխարհագրութիւնը, քաղաքական դէպքերը, համայնքային դրութիւնը, կրթական կեանքը, տնտեսութիւնը իր զանազան երեսներով, գիւղերը իրենց աշխարհագրական տեղեկանքներով ու բնակչութեան պատկերներով համապարփակ ու համակողմանի գիտական մօտեցումով կը հրատարակէ իր *Քեսապ* ուսումնասիրութեան Ա. Հատորին մէջ: Ուսումնասիրութեան երկրորդ հատորը կ'ընդգրկէ Քեսապի ազգագրութիւնն ու բանահիւսութիւնը²⁸:

Զօլաքեանի *Քեսապ* շարքին երրորդ հատորը կ'ընդգրկէ անտիպ մնացած յուշագրութիւններ-ուսումնասիրութիւններ: Հատորը կը պարունակէ նաեւ մեծ քանակութեամբ արխիւային նիւթեր:

Վերոյիշեալ աշխատութիւններու կողքին Քեսապ գաւառակի պատմութիւնը, ազգագրութիւնն ու բանահիւսութիւնը շատ մը բանահաւաքներու եւ պատմաբաններու հետաքրքրութեան առարկայ դարձած են, որոնք յաջորդաբար հրատարակած են

ուսումնասիրություններ ու գիտական յօդուածներ: Գաղթավայրին կազմութեան մասին անդրադարձած են շատեր²⁹:

Քեսապի հեքիաթներէն տպուած առաջին նմուշը գրի առած է Տիգրան Մանճիկեան³⁰: Բանահիւսութեան վերաբերող նիւթեր հրատարակած է Չօլաքեան³¹: Անոր *Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը*³² ժողովրդական երգերու (երաժշտական նոթագրութեամբ) ընդարձակ հաւաքածոյ մըն է: Միւս կողմէն, Քեսապի կարգ մը երգեր ու պարեղանակներ մշակման կ'ենթարկուին ու կը ներկայացուին հանրութեան³³: Այսօր եւս Քեսապի պարեղանակներէն ու պարերգերէն ոմանք տակաւին մեծ հաճոյքով կը կատարուին խնճոյքներու եւ հարսանեկան խրախճանքներու ընթացքին:

Քեսապի ժողովրդական ստեղծագործութիւններու բանահաւաքման ուշագրաւ աշխատանք տարած է նաեւ Միհրան Մինասեան, որ հրատարակած է 43 խաղիկ, 11 խաղերգ³⁴: Հետաքրքրական են Մելքոն Էպլաղաթեանի³⁵ շարք մը ուսումնասիրութիւնները Քեսապի մասին: Մեծ Եղեռնի մասին քեսապցիի վկայութիւններ հաւաքած է Վերժինէ Սվազլեան³⁶:

Գրական լեզուի զարգացումով Քեսապի բարբառի գործածութիւնը տակաւ նահանջեց: Այսօր տակաւին գործածութենէ չէ դադրած բարբառը, բայց անով երգեր ու բանաստեղծութիւններ գրեթէ չեն յօրինուիր³⁷:

ՔԵՍԱՊԸ ԳԵՂԱՐՈՒԵՍԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ

Քեսապը Ի. դարու երկրորդ կէսէն ետք գեղարուեստական գրականութեան մէջ կը սկսի իր ինքնուրոյն տեղն ու դերը ունենալ մանաւանդ երբ ազգագրութիւնը, պատմութիւնն ու բարբառը հետաքրքրութեան առարկայ կը դառնան:

Սկիզբէն եւեթ Քեսապի հանդէպ գրողներու հետաքրքրութիւնը քանի մը դրդապատճառներ ունեցած է:

1. Քեսապը արեւմտահայ մեծ աշխարհին միակ մնացորդացն է, ուր կը յամենան գաւառական կենցաղը, ասանդութիւնները, բարբառը, աշխատանքի տեսակները, սովորութիւնները, բարքերը եւն.: Գրողներ այդ պատառ մը հայրենի հողը ու անոր հոգեւոր արժէքները մասունք ընդունելով, կը սկսի ուշադրութիւն դարձնել եւ գեղարուեստականօրն վերարտադրել:

2. Քեսապը Սփիւռքի հայ իրականութեան եւ յատկապէս Մերձաւոր Արեւելքի հայահոծ շրջանակի այն հատուկենտ գիւղական շրջաններէն էր, որուն հետ՝ իբրեւ ներշնչարան, աղերս ունէին եւ կը շարունակեն ունենալ շրջակայ բոլոր հայօճախները, հայկական միութիւնները, մտաւորականութիւնը:

3. Քեսապը իր ամբողջ պարունակութեամբ ներշնչումի աղբիւր դարձաւ քեսապցի գրիչներուն համար: Անոնք աշխատեցան անմահացնել

զայն՝ գրականության բերելով զայն, հայրենի եզերքին հանդէպ որոշ նախանձախնդրութեամբ մը:

4. Քեսապը սփիւռքի տարածքին այն բացառիկ շրջաններէն է, ուր ծնողները ծննդավայրի հանդէպ անդիմադրելի սէր ու հզօր կարօտ ունին: Այս զգացումները բնական արդիւնքն են հայրենի հողի ուժին եւ քաջողականութեան: Հետեւաբար սէրն ու կարօտը մղեցին ի սփիւռս տարածուած քեսապցի գրողները, որ իրենց գիւղը գեղարուեստական գրականութեան նիւթ դարձնեն:

Փոքր չէ թիւը այն գրողներուն, որոնք առանձին հատորով, հրատարակութիւններով կամ պարբերական մամուլին մէջ ցրուած յօդուածներով ու գրութիւններով Քեսապը գեղարուեստական գրականութեան նիւթ դարձուցած են: Գրողներու այս փաղանգին կը պատկանին.-

- Օտար ափեր կայք հաստատած քեսապցի գրողներ, որոնք թուղթին յանձնած են իրենց ծննդավայրը իր կենցաղային աւանդութիւններով, իբրեւ կենդանի ու ապրող վկայութիւններ եւ ոչ թէ մեռած աշխարհ մը վերակենդանացնելու փորձ:

- Քեսապը օտար միջավայրերու ներկայացնող քեսապցի գրողներ:

- Քեսապ ապրող ու ստեղծագործող քեսապցի գրողներ, որոնք հանդէս կու գան ներկայացնելով գիւղի անցեալէն մտածելակերպ, կենցաղ եւ աւանդութիւններ խտացնող պատահիկներ:

- Քեսապ այցելած գրողներ եւ բանաստեղծներ, ինչպէս՝ Երուանդ Օտեան, Մկրտիչ Աճեմեան, Արմէն Անուշ, Յակոբ Միքայէլեան, Թորոս Թորանեան, Սմբատ Փանոսեան, Մարուշ Երամեան, Լալա Մինասեան եւն., որոնք հմայուած անոր հրաշալի բնութեամբ ու ներշնչուած անկէ՝ արձանագրած են զանազան բնոյթի գրութիւններ:

- Քեսապի մասին ոչ-հայ հեղինակներու շարքին մէջ եզակի տեղ կը գրաւէ Հաննա Մինան:

Ստորեւ աւելի մանրամասն կը ներկայացնենք Քեսապի մասին ստեղծուած գրականութիւնը:

1. ԱՐՁԱԿ ԵՐԿԵՐ

ա. Վիպակ

Արա Աբէլեան, *Ձինադու* 27⁸

Յուշագրական բնոյթի այս վիպակին միջավայրը հայաբնակ Քեսապն է, իսկ հերոսները՝ երիտասարդ ուսանողներ, որոնց կարգին՝ Քեսապէն գործի կամ ուսման նպատակով մեկնած գիւղի զաւակներ: Ասոնք բոլորը Լիբանանի պատերազմի արհաւիրքէն փախչելով ապաստան գտած են Քեսապ: Հեղինակը Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի տակնուվրայութիւններուն կը հակադրէ գիւղական աշխարհի խաղաղութիւնը. «*Դեռ կեանքը խաղաղ էր Միջերկրականի ափին գտնուող*

այդ բարձունքին վրայ: Մարդիկ կրնային լիաթոք խնդալ ու փաղաքշական հայիոյանքներ ուղղել իրարու: Եւ ամէն բանէ առաջ անոնք գիտէին, թէ բռնութիւնը ոչ մէկ կերպով կը վարձապորէ»³⁹:

Հեղինակը մէկ կողմէն կը պատկերէ գիւղական բնական կեանքը, գիւղացիներու ժիր բերքահաւաքը, միւս կողմէն կը նկարագրէ այդ երիտասարդներու առօրեան, պատերազմի մղձաւանջին ճնշումը անոնց վրայ, ցաւերը մոռնալու անոնց փորձը, երազներու խորտակումը, սէրն ու կարօտը:

Ուշագրաւ է հեղինակի հօր հողին կապուածութիւնը նկարագրող հատուածը. «Եւ հողը ծայն ունէր ոտքերուս տակ: Հայրս մշակած էր զայն: Անոր ձեռքերը կոշտացեր էին, եւ հողը փափուկցեր էր: Անոր քրտինքը խառնուեր էր հողին ու ծառերը ատելի լայն տարածեր էին իրենց ճիւղերը»⁴⁰:

Քեսապ ապաստանած երիտասարդները միառժամանակ ետք կը վերադառնան իրենց քարուքանդ երկիրը եւ անկէ ալ կը ցրուին աշխարհով մէկ: Գիւղի տղաքն ալ մէկիկ-մէկիկ կը ձգեն հայրենի գիւղը, իրաքանչիւրը գործի կամ ուսման համար իր տեղը գտնելու: Կը մեկնի նաեւ հեղինակը իր հետ տանելով հայրենի եզերքին բուռն կարօտը, որ ընդմիջտ սեղմուած կը մնայ իր կուրծքին տակ. «Երբ ամռան թռչուններուն վերջին երամը կը գաղթէր, կապարագոյն երկնքին վրայ հրաժեշտի եռանկիւններ գծելով՝ ես ձգեցի գիւղը»:

Հեղինակը հանդարտ պատումով ու պարզ ոճով, առանց բայերու ծանրութեան, ժամանակի մը իրադարձութիւնները անցուցած է թուղթին, ուր Քեսապը ներկայացուած է որպէս հանգստակայան՝ Լիբանանի քաղաքացիական պատերազմի օրերուն:

բ. Վէպ

ա) Ալպերթ Ս. Աբէլեան, *The Antiochians*⁴¹

Անգլերէն այս վէպը ունի ինքնակենսագրական բնոյթ: Անոր առանցքը կը կազմեն Անտիոքը, Քեսապն ու Մ. Նահանգները: Հեղինակին նպատակը եղած է նախ օտար աշխարհին ներկայացնել հայն ու յատկապէս քեսապցին իր կենցաղով, բարքերով, սովորութիւններով եւ ապա՝ բացայայտել թուրքին գործադրած անօրէնութիւններն ու վայրագութիւնները 1909ի նախօրեակէն սկսեալ: Այս վէպը կարելի է առջինեկներէն համարել անգլերէն այն երկերուն, որոնք յուշագրութիւններու ընդմէջէն, իբրեւ ինքնակենսագրական վէպ, Մեծ Եղեռնը կը ներկայացնեն անգլիախօս աշխարհին:

բ) Գէորգ Աբէլեան, *Աննա Հարսը*⁴²

1915ի Մեծ Եղեռնին, քեսապցիներուն բաժին հանուած տառապանքները արտացոլացնող եզակի երկ մըն է Գէորգ Աբէլեանի *Աննա Հարսը* վէպը: Ան հեղինակին մեծմօր արկածալից պատմութիւնն է:

Քեսապցի կնոջ կերպարը իր համարձակությամբ, քաջությամբ եւ մաքուր սիրով կը մարմնաւորէ վէպին գլխաւոր հերոսուհին՝ Աննան, որուն համբաւը տարածուած էր գիւղին սահմաններէն անդին: Ան նշանուած էր իր համագիւղացիին՝ Եգեկիէլին, բայց ո՛չ իր, ո՛չ ալ իր հօր սրտովն էր այս տղան: Աննան որքա՞ն կը փափաքէր ձգել գիւղը ու երթալ ընդարձակ հորիզոնով տեղ մը: Ան կ'որոշէ հեռանալ տունէն եւ կ'առաջարկէ ջորեպան Քերոբին՝ *«Վաղը գիշեր եկու՛ր, կը սպասեմ, քու նշանածդ փախցուցին, դուն ալ եկուր զիս փախցուր»*⁴³: Աննան իր ոտքով հարսնութեան կ'երթայ Հաննոյենց տուն: Ազարակ մը շինելու երազը իրականացնելու նպատակով Քերոբ կը ճամփորդէ Ամերիկա՝ աշխատելու: Աննային՝ ամուսինին միանալու ճամփորդութիւնը կը ձախողի. ան իր երկու փոքրիկներուն հետ կը վերադառնայ գիւղ ու Եղեռնին - տնեցիներուն եւ համագիւղացիներուն հետ - կը բռնէ գաղթի արիւնոտ ճամփան, իր հետ տանելով ազարակ ունենալու իր երազը:

Յնցող են անապատ նետուած Աննայի ու իր տալոջ՝ Գարունի, ափ մը ցորեն հաւաքելու եւ զաւակները կերակրելու, ապա՝ կեանք խորհրդանշող ցորենի հասկերուն մէջ իր միայնակ, հեռու բլորէն, մահուան տեսարանները: Աննային հետ հողին յանձնուեցաւ իր երազը:

Վէպը մանրամասն կը նկարագրէ քեսապցիներուն գաղթի կարաւանները դէպի Տէյր Աթիէ, անպաշտպան ժողովուրդին թշուառութիւնները, թուրք ոստիկաններու գազանային արարքները: Հեղինակին նկարագրութիւնները խորապէս կը ցնցեն ու կը յուզեն ընթերցողը: Սարսափելի է Ֆրընլըքի անտառները գիշերած խեղճացած ժողովուրդին տեսարանը. *«Քրտնաթոր ժողովուրդը բերուած էր Ֆրընլըք: Բոլորն ալ կը սրսփային: Ակռաները իրարու կը զարնուէին: Իսկ չաւուշ էֆենտին կը հրճուէր: Երեկոյեան, տնքոցը ծառերուն գագաթներէն իսկ վեր կը հասնէր: Այդ ծառերը այդքան տառապանք չէին ճաշակած: Մարդիկ մղձաւանջի մայրնուած էին»*⁴⁴: Այլ պատկեր մը՝ *«Ճեղքրութեամբ ուրբերէն արեան երիզներ կը կազմուէին հողին վրայ»*⁴⁵: Բախտի քմահաճոյքին ձգուած անտէր ու անպաշտպան ժողովուրդը բնական է, որ պահ մը սթափէր ու փնտռէր իր առաջնորդները, ինչու չէ՞ իր փրկիչները այդ օրհասական օրերուն. *«Ու՛ր է Անդրանիկը, ո՛ր եմ մեր յեղափոխականները, ինչու՞ չեն գար եւ ազատեր մեզ»*⁴⁶: Տէյր Աթիէ հասնող գաղթականներուն համար ամէն բանէ աւելի կար ե՛ւ հայրենի տան անդիմադրելի կարօտը, ե՛ւ սնունդի հարցը: Զարհուրիչ են մուրացկանութեան տուրքակներէն պարպուած զանազան ուտելիքներու բաղադրիչները ջրկելու եւ անոնցմով կերակրուելու պատկերները:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան ընթացքին հայ կինը եղած է միշտ ֆետայիներու եւ ազատամարտիկներու կողքին: Ոգետրած է զանոնք ու ոգետրուած անոնցմով: Ասոր օրինակը Հաննոյի կնոջ՝ Օսանի պողթկումն է, երբ կը լսէ հայկական բանակի⁴⁷ մը կազմութեան մասին. *«Ա՛խ*

Աստուած, եթէ քեսապցի մեր տղաքը զէնք շալկած են տաճիկին դէմ, դուն զօրացու՛ր անոնց բազուկները: Թող մէկ հատ իսկ տաճիկ չձգեն ուրքի վրայ: Մեր ճակտին մուրը պէտք է սրբել. միայն տաճիկի արհնո՞վ կը սրբուի այդ մուրը»⁴⁸: Տարիներէ իվեր հայ կնոջ ու հայուն վիճակուած վիրաւորանքն ու տառապանքը չէին կրցած պողթկացնել Օսանը, մինչ հայուն զէնք շալկելու լուրը անչափ կը խանդավառէ զինք:

Արեւմտահայոց վիճակուած տառապանքն ու նուաստացումը իր խտացումը կը գտնէ Հաննոյի ընտանիքի դժբախտ ճակատագրին մէջ: Ողջ մնացած քեսապցիք բախտաւորութիւնը կ'ունենան չորս երկար տարիներ ետք վերադառնալու իրենց հայրենի տունը: Երբեմնի լքուած ու աներակ գիւղը կը վերականգնի, ծուխը կրկին կը բարձրանայ տուներէն: Յուզիչ են տունդարձի տեսարանները. «Մարդիկ, որոնք տարիներով կարօտ քաշած էին իրենց ծառերուն, պտուղներուն, հիմա կը դժուարանային ուրել: Կիներ առաջին օրն իսկ աղբիւր իջած էին, լացած ու խնդացած, հին հարագապ մը գտած էին»⁴⁹: Հարագատ մը, որուն համար աշխատասէր «Քեսապցիները լեռներէն ափ առ ափ, թիզ առ թիզ խլած էին հողը: Ժայռերուն միջեւ թաշկինակի ծաւալով հողամասեր յայտնաբերած ու մշակած էին»⁵⁰:

Վէպին մէջ անդրադարձ կայ քեսապցիներու յատուկ կարգ մը սովորութիւններուն, նիստուկացին, ազգագրական տուեալներուն, խաղողի ռուպի պատրաստութեան. «Խաղողի հատիկները կը ճզմուէին եւ դուրս կու տային ամբողջ ամառ մը իրենց բջիջներուն մէջ կազմաւորուած շաքարը առապ հիւթի մը մէջ լուծուած: Ջրադղումը կը բարձրանար Կերպոյի գլխէն ալ վեր, մէջէն կը ծորէր տաք ռուպը, եւ տաշտին մէջ պղպշակ առ պղպշակ կը կազմուէր դէզ մը: Մեծ թէ փոքր գիւղացիք դափնիի տերեւներով կը քաղէին փրփուրը ու կը ճաշակէին»⁵¹:

Կը հանդիպինք նաեւ գիւղի հարսանիքը նկարագրող պատկերներու. «Տղաքը սկսան երգել Ջարթի՛ր Որդեակը. իւրաքանչիւր համարի վերջաւորութեան երիտասարդներէն մէկը Աստուծ Շնֆրի»⁵² կը գոչէր, հագցուելիք կտորը դարձնելով հագուողին գլխուն վերեւ: Այս արարողութեան ընթացքին, ոմանց աչքերը կը լեցուէին, մանաւանդ տարեցներուն»⁵³:

գ) Հաննա Մինա, Կեռաս Բերան»⁵⁴

Հաննա Մինան 21րդ դարու արաբական վէպի մեծագոյն վարպետներէն է: Կեռաս Բերանը հայերու մասին արաբերէն առաջին վէպն է, որ կը խօսի Երկրորդ Համաշխարհային Պատերազմի բռնկման եւ Ալեքսանտրէթի Սանճաքի բռնախլման նախօրեակին ընդդէմ բռնակալութեան եւ յանուն ընկերային յառաջդիմութեան ընդլայնակալ պայքարին մասին: Պայքար, որ կը ղեկավարուի հմտութեամբ ու խիզախ վճռականութեամբ, եւ կը բնութագրուի հաճելի ռոմանթիզմով ու միաժամանակ՝ խիստ իրապաշտութեամբ. «Բողոք հայերը

կազմակերպուած են, բժախնդիր, լուրջ խօսող, գործնական հարցերում եւ աշխատանքային խնդիրներում՝ վճռական: Պայքարի հարցերում այս ամրապինդ հայերը կարծր են»⁵⁵:

Վէպը կը ներկայացնէ Ալեքսանտրէթի Սանճաքի բռնախլման, բնակիչներու բռնազաղթման իրադարձութիւններու իրական մթնոլորտը: Առանցքը Քեսապն է, իսկ հերոսները՝ քեսապցի մարտիկներ, որոնք բժախնդի գաղտնապահութեամբ օժանդակած են Քեսապ ապաստանած սուրիական իրարայաջորդ ապստամբութիւններուն ղեկավարները եւ արաբական ազատագրական շարժման իրենց մասնակցութիւնը բերած, անձնուրացօրէն կանգնելով ազատութեան համար պայքարող իրենց արաբ եղբայրներուն կողքին:

Վէպի հերոս՝ Ճաուատը, Լաթաքիայէն կը գործուղուի Քեսապի շրջան: Ան ծանր պայմաններու մէջ ճկունութեամբ կը տանի իրեն վստահուած առաքելութիւնը: Բարդ իրադրութեան մէջ կը հանդիպի վէպի հերոսուհիին՝ Երանիկին, ու կը սիրեն զիրար. «Քաղաքական ընդհանրակէտայ գործունէութիւնն իր պարկառանքն ունի: Այդ պարկառանքներից է ծնում այս գործունէութեան գաղտնիքը: Երբ նա գումարում է ամէնամեծ կախարդանքին՝ սիրուն, ապա մեր շուրջ գտնուող փեղեղքը հիսում է սիրոյ յաւերժական պոեզիան»⁵⁶: Վէպի աւարտին, Սուրիայէն ֆրանսական զօրքերուն դուրս գալէն եւ այդ առթիւ կատարուած տօնախմբութենէն ետք հերոսը կ'որոշէ վերադառնալ Լաթաքիա, երբ իր սիրեցեալը՝ Երանիկը, կը յայտարարէ իր որոշումը. «Որոշեցի ընտրել իմ սիրոյս եւ հայրենիքիս միջեւ: Ընտրեցի հայրենիքս՝ Հայաստանը»:

գ. Նորավէպ եւ Պատմուածքներ

ա) Գէորգ Աբէլեան, Հէլէ՛, Հէլէ՛, Հէլէ՛... Քեսապ⁵⁷

Հէլէ՛, Հէլէ՛, Հէլէ՛... Քեսապը երգիծական շունչով ներկայացուած պատկերներու պատմուածաշարք մըն է, որ տեղ-տեղ կը վերածուի ամբողջական երգիծանքի: Աբէլեանի ստեղծած տիպարի եւ խօսքի ծիծաղելիութեան տեսարանները պատմուածքներուն տուած են աշխուժութիւն եւ հետաքրքրութիւն, միաժամանակ բարձրացնելով գեղարուեստական արժէքը երկին: Հեղինակը տարբեր թեմաներ արծարծելով կերտած է լաւագոյն տիպարներ՝ երեւան հանելով քեսապցիներու յատուկ կարգ մը յատկանիշեր, բնատրութեան գիծեր: Հետաքրքրական է շրջուն լրագիրին նկարագրութիւնը. «Երկար ու բարակ աշտարակ մը եզրափակուած ֆէսով մը: Դէմքը՝ ոսկրուր: Քիթը քիթ էր, բայց քիչ մը կռուազան աքլորի կտուցի կը նմանէր»⁵⁸: Այլ դիմապատկեր մը՝ «Մազերը քրքրուած, գերեզմանէն նորոգ յարուցեալ չար պարիկի մը կերպարանքը դրոշմուած էր վրան: Թօշնած երեսները այնքան ծալքուր էին, որ ամերիկեան ամէնալաւ արդուկով իսկ կարելի չէր շփել»⁵⁹:

«Ի Հայաստան» պատմուածքին մէջ հետաքրքրական է սուետիացի Կրպոյին նկարագրութիւնը. «Աստուած ասոր-անոր հասակ բաժնած արեւն՝ մեր Կրպօն թմբուկի մը համար ուլի մորթ մը քերծելով զբաղած էր կ'երեւի, որով հասակ չունէր եւ ճիշտ ասոր համար ալ չէր կրնար Աւրային կոնակը պէտք եղածին պէս շոյել»⁶⁰: Հաճելի տիպար է Մուխթար Պեպօն, որ իր աչքերուն անցուցած է օղիի զոյգ մը բաժակներուն յատակները, այլապէս այդքան թանձր ակնոց կ'ըլլա՞յ. «Պէխերը թեթեւ մը կը թրջուէին ճերմակ հեղուկէն, որ նախ աջ ափով, ապա՝ ափին կոնակով կը չորցնէր եւ փառաւոր օ՛ֆ մը կը քաշէր»⁶¹: Գիւղի ծերերուն մէջ ուշագրաւ է Վերպիտը. «Սեւ ու ծփացող շավարին մէջ մտած անդադար հին շոգեկառօքի մը պէս ֆսսալով կը յառաջանար»⁶²:

Հեղինակը վարպետութեամբ մէկ առ մէկ տուած է գիւղացիներուն յատկութիւնները՝ միամտութիւնը, հպարտութիւնը, պարզամտութիւնը: Այս առումով հոյակապ ակնարկ մըն է «Մենք» պատմուածքը, որ կը խտացնէ քեսապցիներու յատուկ բնաւորութեան գիծերը. «Մենք մեծով-պզտիկով, կնիկով-մարդով կը տառապինք քաղաքագիտութեան ախտէն: Եթէ աշխարհի դեկը մեզի յանձնուի, սքանչելիօրէն կրնանք կառավարել զայն Մահշէին սրճարանէն, կամ ակումբէն»⁶³: Քեսապցիներու նկարագրին բնորոշ է ինքնազուլի աշխատանքը. «Եթէ մեր դրացին արմատին ճիշդ քովէն կը պատուաստէ ծառը, մենք կը փորձենք բունին վրայ պատուաստուելիք տեղ մը որոնել, իսկ մեր միւս դրացին ծառին գագաթը կը բարձրանայ պատուաստը ձեռքին»⁶⁴: «Մենք գաղթականութիւն ըսուած բանէն շատ կ'ախորժինք: Եթէ օր մը լսէք, թէ լուսնի կամ Հրապի ճամփան բռներ ենք բնաւ մի զարմանաք: Մեր արիւնը եռալէ բնաւ չի դադրիր, երբ մէջտեղը գաղթելու հարց կայ»⁶⁵:

բ) Յովհաննէս Պաճազեան, Գիւղական Պարկերներ⁶⁶

Պաճազեան մանկութիւնը անցուցած է Գարատուրան, ապա հաստատուած Պէյրութ, իսկ կեանքի վերջին տարիները՝ Լոնտոն: Օտար ափերու վրայ օրէ օր իր սրտին մէջ թանձրացած է կարօտը հայրենի եզերքին, բակին, կենդանիներուն, ախոռին, բնութեան, հողին, ծաղիկներուն, նոյնիսկ քարայրներուն եւ աղբիւրներուն: Ահա այս կարօտի արդիւնքն է իր պատմուածքներու հաւաքածոն, ուր նկատելի է անդիմադրելի սէրը՝ ծննդավային հանդէպ. «Ամէն մէկ քարը այս տան սրբութիւն մըն է ինձի համար»⁶⁷: Հայրենի բնաշխարհին իր պատանեկան եւ երիտասարդական տարիներուն ունեցած զօրաւոր ու ջինջ տպաւորութիւնները տասնամեակներ ետք քնքրութեամբ, հոգեկան ապրումով եւ երբեմն ալ թախծալի հայեացքով վերակենդանացուցած է ան: Իւրաքանչիւր պատմուածքով հեղինակը գովքը կը հիսէ իր քաղցր ծննդավայրի բնութեան, կենդանական աշխարհին, սովորութիւններուն, կը նկարագրէ գեղջուկ մարդն ու անոր առօրեան:

Ընթերցողը անպայման պիտի փափաքի գեթ անգամ մը այցելել Գարատուրանը ու փնտռել այն լեռներն ու կիրճերը, քարայրներն ու արօտավայրերը, խմել այդ սառնորակ աղբիւրներէն, որոնց մասին յիշատակած է հեղինակը. «Կանաչազարդ արտերը, ցորենի հասկերը կը փայլփլէին մարգարիտի պէս արեւուն շողերուն դիմաց: Գեղեցիկ է առաւօրը Կասիոսի լանջին: Գոյնզգոյն թիթեռնիկներ, կարմիր-դեղին անթառամը զարդն է բացաւրին»⁶⁸:

Օտար ավեր հաստատուած հեղինակին համար իր գիւղի կենդանիներուն ձայնը մտաբերելն անգամ մխիթարիչ է. «Մեր աքլորի կանչին հետեւեցան գիւղին միւս աքլորները, քիչ ետք գամբոնները իրենց հաջոցներով մաս կազմեցին գիւղական կեանքի իւրայայտուկ համերգին»⁶⁹...«Շատ անուշ կու գայ կաթին ձայնը, հարիւրաւոր այծերու կթելը, ֆաշ-ֆաշ, կարծես նուագահանդէս տեղի կ'ունենայ»⁷⁰:

Հեղինակը ցոլացուցած է այն միտքը, թէ քեսապցին միշտ ենթակայ ըլլալով արտաքին ճնշումներու եւ քաղաքական վերիվայրումներու, յամառ ու շինարար ժողովուրդ է: Ան իր պատմուածքներով նկարագրած է, թէ ինչպէ՛ս լեռներուն մէջ մարդիկ բնակութիւն հաստատած, ժայռէն ջուր բերած ու ցանած են ցորեն: Ան Լոնտոնի ընդարձակ դաշտերը կը բաղդատէ Գարատուրանի քարքարոտ հողի պատառիկներուն հետ եւ կ'ըսէ. «Քեսապցին հացը քարէն կը հանէ»⁷¹:

Պաճագեանի գիրքը կ'արտացոլացնէ իր գիւղի հին սովորութիւնները, կենցաղային ամէնէն սովորական մանրամասնութիւնները, որոնք անելի կենդանութիւն եւ հրապոյր տուած են պատմուածքներուն. «Հնծուորը կը հնծէ, կինը հնծուած հասկերը խորձի կը վերածէ: Անդին գրասպրճ' բեռցուած խորձերը կալ կը փոխադրէ: Կ'եռայ ամբողջ դաշտը: Ամէն կողմէ՛ յորդորներ ու քաջաւերանք, զուարթ բացազանչութիւններ եւ ծնծղուն երգեր օդը կը թնդացնեն կեանքի ներդաշնակութիւն մը գոյացնելով»⁷²:

Հեղինակը կը նկարագրէ նաեւ Քեսապի տօներուն եւ անոնց հետ կապուած սովորութիւնները. յիշատակելի է «Պալլում»ը. «Քեսապցիները խումբերով կը բարձրանան Կասիոս Լեռ, ուր կը գտնուի Պալլումի ուխտաւերեղին: Իւրաքանչիւր գերդաստան, մեծով պզտիկով իրենց բեռը կապած գրաստներուն կը քալեն կարաւան կազմած, ունենալով անպայման մատաղցու կենդանի մը՝ ոչխար, այծ կամ աքլոր»⁷³:

Գիւղական Պատկերներու վերջին պատմուածքը հեղինակի հրաժեշտի խօսքն է իր գիւղին, ուր կը զգացուի անդիմադրելի կարօտը հայրենի եզերքին:

Ներկայ Քեսապը հեղինակին պատմուածքներուն մէջ գոյութիւն չունի: Պաճագեան աշխատած է իր գիւղին մէջ ապրած քիչիկ մը կեանքը - հեռու գիւղական խժոժութիւններէ - յաւերժացնել թուղթին տալով: Շատեր միայն ազգագրական հետաքրքրութիւն կը ներկայացնեն, ճանաչողական արժէք ունին կամ սոսկ վկայութիւն են:

գ) Վեր. Յովհաննէս Սարմազեան Հողը Կը Ծախուի⁷⁴

Վեր. Սարմազեանի «գիւղ եւ գիւղացի բուրող» այս բարի գիրքը իր իրաքանչիւր տողով կա՛մ ընթերցողը գիւղ կը տանի եւ կամ գիւղը իր կենցաղային աւանդութիւններով, լեռներով ու զուլալ աղբիւրներով, արօտավայրերով ու անասուններով, դպրոցով ու տունով կը բերէ ընթերցողին: Սակայն ինչ որ յանձնուած է թուղթին՝ մանկութեան օրերուն ետին ձգուած յուշեր վերակենդանացնելու նպատակով չէ եղած: Արձանագրուած իրաքանչիւր պատմուածք իրապատում մըն է: Հեղինակը մեծ խանդաղատանքով պատկերած է իր մանկութեան տարիներուն գիւղական շրջապատը, անցեալի քաղցր ու անման յիշատակները, մանկութեան խաղերը, արկածախնդրութիւնները. «Մենք՝ չար տղաք, երբեմն մեր բակի թօննիին վրայ կը բարձրանայինք տեսնելու համար, թէ ինչեր կային փերեզակի բարձր էշուն վրայ բեռցուած սնկուկներուն մէջ»⁷⁵:

Ան «Դրախտակերտ», «Աստուածակերտ» կոչած է իր գիւղը եւ հիասքանչ պատկերներ կերտած՝ լեռնաշխարհը նկարագրող. «Մեր լեռներուն վրայ առաջին անգամ զգացած եմ հրաշագործ Աստուծոյ գոյութիւնն ու անոր կենդանի ներկայութիւնը: Մեր Սլփրան Լեռը եղած է իմ մանկութեան եւ պատանեկութեան ամէնէն ազդեցիկ ուսումնարանը»⁷⁶:

Հեղինակը անդրադարձած է նաեւ մարդու եւ կենդանիներու յարաբերութեան. «Հոգեկան ի՞նչ մեծ վայելք էր, երբ մեր առոյգ եզը իր թաց դունչը կը քսէր մեր ձեռքերուն»⁷⁷:

Ստեղծագործութիւնը հարուստ է հակադրութիւններով: Հեղինակը իրար կը հակադրէ գիւղն ու քաղաքը, տոհմիկն ու արդիականը. «Կարելի չէ գիւղ կոչել այնտեղ, ուր թոնիր չկայ... Այնտեղ քարիւղ կը հոտի, ամէն բան շինծու է եւ արուեստական»⁷⁸: Գիւղի «փայլուն արեւ»ին կը հակադրէ «օտար, ամպոտ ու ցուրտ երկիր»ը, «զմրուխտ լեռներ»ուն՝ «քաղաքի կեղտոտ փողոցներ»ը: «Աղմկոտ ու հեքոտ քաղաքը երկինք չունի կարծես: Այդ մթնոլորտին մէջ կարելի չէ երագել եւ ոչ իսկ ներշնչուիլ»⁷⁹: Կը հակադրուին նոյնիսկ իրենց բակի ընկուզենին մեծ քաղաքի ամէնամեծ պանդոկին:

Վեր. Սարմազեան կը վկայէ, որ իր միակ հարստութիւնը եղող բարոյական ու ֆիզիքական տոհմիկ առողջութիւնը իր գիւղէն ժառանգ տարած է իրեն հետ, այլապէս կարելի պիտի չըլլար յաղթահարել մեծ քաղաքներուն տղմոտ ու կեղտոտ փորձառութիւնները⁸⁰:

Թերեւս սփիւռքահայ պատմուածքի լաւագոյն օրինակներէն է «Հողը Կը Ծախուի» պատմուածքը, որ կը նկարագրէ հողէն չկշտացող, հողի մարդ եղող, բայց ուշ տարիքին հողէն կտրուած, օտար հողի վրայ Մուսա Ամմիին մոմի մը պէս հալիլն ու յանգիլը:

Մուսա Ամմին հակառակ իր կամքին կ'անցնի Քանատա իր զաւկին քով, բայց չի կրնար համակերպիլ նոր կացութեան: Անոր համար պապենական տունէն ու հողէն բաժնուիլը կենացմահու հարց էր: Տղան,

սակայն, առանց հոր հետ խորհրդակցելու կը ծախէ գիւղի տունն ու հողը եւ երբ այդ մասին կ'իմանայ Մուսա Ամմին կը պողթկայ՝ «Հողը կը ծախուի՞, պապենական փունը կը ծախուի՞, ինչու՞, գնե՛ր ենք որ ծախենք»⁸¹: Պատմուածքը հայրենի հողին հանդէպ պատասխանատուութեան զգացումը կը դնէ ընթերցողին առջեւ: Ան լաւագոյն երաշխիքն է պապենական հողին յաւիտենական ժառանգութեան:

Վեր. Սարմազեանի տեսածն ու նկարագրածը իր գիւղի մասին կարծես վերջ չունի: Ան կը պատմէ անկրկնելի թարմութեամբ, սիրահարած ու յափշտակուած, միշտ ալ անկեղծ թրթիռով ու անընդհատ հիացմունքով: Անոր պատմուածքներուն ձգած տպաւորութեանը կը նպաստեն իր գեղարուեստական մտածողութիւնը, պատկերներու խտացումը, մէկը միւսէն գեղեցիկ ու ճոխ համեմատութիւնները, որոնք անպայման կը բորբոքեն երեւակայութիւնը, համակելով զինք քաղցր կարօտով:

դ) Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Մը Իր Հանգրուաններով*⁸²

Փանոսեան, պարզ ոճով ու ամենայն անկեղծութեամբ ընթերցողին առջեւ կը բանայ իր կեանքի բոլոր հանգրուաններուն հիմնական իրադարձութիւնները, որոնք երբեմն նեղ շրջանակէն անցած են համամարդկայինի: Յուշագրական բնոյթի այս գործը կը պատկերէ յետ-Եղեռնեան շրջանի քեսապցիին տառապանքը, ծանր առօրեան, որ պատճառ դարձած է շատ երիտասարդներու դէպի քաղաք հոսքին: Ստեղծագործութեան մէջ հայրենի բնաշխարհը ներկայացուած է մարդկային ու բնական հոգեպարար գեղեցկութիւններով եւ ազգագրական հարստութեամբ:

Հեղինակը ոչ միայն մատնանշած է հայ ժողովուրդի մտահոգութիւններն ու դժուարութիւնները, այլեւ այդ երեւոյթները իր դիտանկիւնէն քննարկած ու երբեմն ալ լուծումներ առաջարկած է: Գիրքին մէջ տեղ տրուած է նաեւ Հայաստանի ու Արցախի նորագոյն իրադարձութեանց:

Փանոսեան ունի նաեւ բանաստեղծութիւններ, որոնք ոճի ու խորքի առումով թոյլ են ու պարզունակ:

ե) Գէորգ Աբէլեան, *Յկեանս Նահապակութիւն*⁸³ եւ *Աղբարի՛կ, Ափիկ Մը Զու՛ր...*⁸⁴

Քեսապցի վերապրողներու վկայութիւններ հրատարակած են շատեր, սակայն Աբէլեանի *Յկեանս Նահապակութիւն* գիրքի եղեռնէն վերապրողներու վկայութիւններն ու ապրումները կը տարբերին միւսներէն, որովհետեւ ենթարկուած են գեղարուեստական մշակման: Ներկայացուած պատումներէն իրաքանչիւրը բռնագաղթին կորսուած հայու մը ողիսականն է, մահէն աւելի սարսափեցնող: Ասոնցմէ ոմանք հեղինակի ծննդավայր՝ Քէօրքիւնէի բնակիչներու տառապանքը կը ներկայացնեն:

Սրտածմլիկ է «Շան Բերանի Հացը» պատմուածքը, ուր հեղինակը առաջին պարբերութեան տողերու շնչառութեամբ մեզի մտածել կու տայ մեծ գաղթին չորս զաւակի հայր մարաշցի Յակոբին ու անոր անօթի զաւակներուն եւ շան բերանի հացին մասին: Ի՞նչ ընէր մարդը. «*Թուրքը երազ ունէր՝ համաթուրանական երազը, իսկ Յակոբը շան բերանի հացը ձեռք բերելու երազը կը հետապնդէր թուրքերու խենէշ երազի պատճառով*»:

Հպանցիկ նայիլ կարելի չէ հեղինակ-հերոսներու տողերուն եւ ոճին: Պատումները զգացական պատմութիւններ չեն միայն. զոյգ գիրքերը - ամբողջովին - եղեռնի տարիներու ապրում եւ աղբիւրագիտական ժամանակագրութիւն են նաեւ:

զ) **Գէորգ Աբէլեան Ներենք-Բոնենք**⁸⁵ եւ **Մաքարոսի Թիլէկ-Թիլէկ**⁸⁶ հատորները՝ Քեսապ ու Այնճար կը բուրեն: Երկու գիրքերուն մէջ ալ երգիծախառն ոճով կեանքի տարբեր պատկերներ կ'ուրուագծուին եւ կը պատկերուին Քեսապի ու Այնճարի մէջ ապրող հայութեան առօրեան, մտայնութիւնն ու պայմանները՝ ժամանակագրական որոշ կտրուածքով:

դ. Յուշագրութիւն

Ստեղծուած գրականութեան մէջ կարելոր բաժին ունի յուշագրական գրականութիւնը, որ ամէն բանէ առաջ գրի առնուած է որպէս յուշ՝ առանց գեղարուեստական նպատակներ հետապնդելու: Բաւական առատ են ասոնք, ինչպէս՝ Զօհրապ Այնթապեանի *Ձայն Մը Քեսապի Լեռներէն*⁸⁷ եւ *Ծիծաղ Ու Խոհ* գիրքերը: Առաջինը կ'ընդգրկէ 26 պատմուածքներ, որոնց շրջանակը Կասիոսի լանջերուն տարածուած Քեսապ ասանն է, հերոսները՝ քեսապցիներ: Հեղինակը մեծապէս ազդուած է ու հմայուած իր հոր անձնատրուութեամբ եւ ներշնչուած անկէ: Ասոր համար ալ իր պատմուածքներուն զգալի մասին մէջ կը հանդիպինք հօրը: Երկը կ'արտացոլէ կենցաղային հարցեր, քեսապցիներու առօրեայ մտահոգութիւններ, արելակերպ: Իսկ *Ծիծաղ Ու Խոհ*⁸⁸ գիրքը կը պարունակէ պատմուածքներ, երգիծական ու իրապատում մանրավէպեր, ոտանատրոսներ եւ մտածումներ: Գիրքի առաջին բաժինի պատմուածքներուն միջավայրը Քեսապն է ու քեսապցիք: Ասոնք հին օրերու յուշեր են սոսկ, որոնք պարզ ու թեթեւ ոճով թուղթին յանձնած է հեղինակը:

***

Առանձին պատմուածքներով մամուլի կամ առանձին հրատարակութիւններու մէջ հանդէս կու գան քեսապցի ոչ-փոքրաթիւ գրողներ: Իդէպ, Քեսապի մասին առաջին պատմուածքը՝ «Կասիոսի Ասպետը»⁸⁹, լոյս տեսած է *Ջանասէրին* մէջ Վեր. Բիւզանդ Ռուպեանի ստորագրութեամբ, գրուած՝ խաչակիրներու արշաւանքներէն ներշնչուած:

Վեր. Սարմազեան վերջին տասնամեակին *Ջանասէրին* մէջ ստորագրած է Քեսապի մասին գրութիւններ: Բանաստեղծական այս

գրություններուն մէջ կը զգացուի զօրաւոր կարօտը գիւղին, Սլտրան Լեռան եւ մանկութեան օրերուն:

Առանձին պատմութիւններով հանդէս կու գայ նաեւ Յովսէփ Ղազարեան: Իր պատմութիւնները հարազատօրէն, պարզ ու հաճելի ոճով կը ներկայացնեն քեսապցիներու կենցաղային մանրամասնութիւնները, խաղաղ առօրեան:

Յակոբ Արք. Գլնճեանի *Ծիրանի Ծառին*⁹⁰ մէջ կը հանդիպինք քանի մը պատմութիւններու, որոնք մանկութեան եւ պատանութեան երջանիկ օրերու վերլուծներ են: Համանուն պատմութիւն մէջ ան կը յիշէ իրենց սէգ ու տոկուն ծիրանի ծառը, որ դիմացած էր ամէն տեսակի հարուածներու: Կը յիշէ նաեւ մայրը եւ երբ կը վերադառնայ գիւղ, կը փնտռէ մայրն ու ծիրանի ծառը. «Չկար ինձ սպասող հրեշտականման մայրս, գիտէի որ այդպէս էր, բայց ցանկացի մէկ անգամ էլ ապրել անցեալս: Շրջուցի դէպի աջ՝ իմ ծիրանի ծառի տեղում մի շէնք էր բարձրացուել»⁹¹: «Մայրս ու ծիրանի ծառը ուրիշներին նուիրուելով ու ծառայելով, ուրիշներին երջանկացնելով ոչ թէ սպառուցին, այլ՝ անմահացան»⁹²:

Ե. Բանաստեղծութիւն

Քեսապի նուիրուած քնարաշունչ բանաստեղծութիւններ կ'ընդգրկեն բանաստեղծ Վրէժ Գլնճեան-Թուրեանի երեք հատորները՝ *Սրտի Բեկորներ*⁹³, *Հայրենի Ղօղանջներ*⁹⁴ եւ *Սէր, Ափսոսանք Ու Կարօք*⁹⁵: Թուրեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ լայն տեղ գտած են ազգային ու համամարդկայինը: Շարք մը բանաստեղծութիւններու ներշնչումը կու գայ իր ծննդավայր Քեսապէն: Անոր ոտանաւորները՝ մէկ խոհուն ու մտածկոտ, մէկ՝ տխուր ու թախծալի, երբեմն ալ զուարթ ու ոգեշունչ են:

Հեղինակը քաղցր կսկիծով կը նկարագրէ անցեալի տոհմիկ կեանքի փլուզումն ու անհետացումը, որոնց կը միացնէ նաեւ իր վրդովմունքն ու երբեմն ալ հիացումը: «Մեր Թաղի Թոնիրը»⁹⁶ եւ «Ուր Ես Հիմա»⁹⁷ բանաստեղծութիւնները լուսագոյն ապացոյցն են ըսուածին:

*Ուր Ես հիմա, ո՛վ մշակ, մոռցուեցան հունձք, ծղօտ,
Նոյնիսկ ջաղացքն հինաւորց՝ կիսակործան ու թշուառ.
Քաղցր ու վճիպ անցեալը՝ դարձաւ երազ մը աղօտ...
Ուր Ես հիմա, ո՛վ մշակ, մեր անցեալի մեծ կարօք...:*

(Ուր Ես Հիմա)

«Տեառնընդառաջ», «Ջատկուան Հաւթախաղը», «Քեսապի Հին Հարսանիքը» ոտանաւորներով Թուրեան սիրով ու խանդաղատանքով կը պատկերէ իր մանկութեան տարիներու շրջապատը, սովորութիւնները, ասանդութիւնները, տօները եւ անցեալի անմոռաց յիշատակները: Ան ոչ միայն կ'ակնարկէ Քեսապի տոհմիկ անցեալի անհետացման, այլեւ կը ներկայացնէ անոր ստացած նոր դիմագիծը.

*Հիմա այլեւս գիտէ չես, այլ՝ նորակերպ մի քաղաք,
Ամառանոց մը շքեղ, կառոյցներու ճոխ մանեակ⁹⁸.*

Սակայն Թուրեան չի թաքցներ իր մտահոգութիւնը գալիքին նկատմամբ.

*Մեր Քեսապին նայելով կը մտածեմ շարունակ
Անոր անցեալն ու ներկան ու ապագան անստորոգ,
Մինչ խոոված կը հիւսեմ այս քերթուածս վանկ առ վանկ⁹⁹*

Բայց հեղինակը մեծ յոյս կը դնէ նորահաս սերունդին վրայ.
*Դեռ ո՛վ գիտէ նորահաս իր սերունդները վաղը
Ինչե՛ր ունին ծօնելիք հայրենիքին ու ազգին...¹⁰⁰:*

Թուրեանի բանաստեղծութիւններուն մէջ տեղ գտած են նաեւ շրջանի պատմական դէպքերը: Ան յաւերժացուցած է քեսապցիներու հերոսութիւնները.

*Եղաք փրկիչ յիրաւի ձեր նեցուկով անսակարկ,
Գաղթէն Քեսապ ժամանող խլեակներուն բովանդակ¹⁰¹:*

Անոր գրիչին տակ Քեսապի բնութիւնը կը կենդանանայ իր հարազատ պատկերներով, սակայն էականը սէրն է, որով կը խօսի բնութեան մասին.

*Յիրաւի այնքան ճոխ ես քու բնութեամբդ հրաշք,
Որ կերպարդ գծելուն հարկ է հազար ձիրք ու աշք¹⁰²:*

Քեսապի նուիրուած գողտրիկ բանաստեղծութիւններ ունին նաեւ Թորոս Թորանեան, Յակոբ Թութիկեան, Մկրտիչ Աճէմեան, Աւետիս Հաննէեան եւ ուրիշներ:

Տեղին է նշել, որ Քեսապի Յրդ տեղահանութեան մասին հայ եւ օտար մամուլի մէջ բացի տեղեկագրական եւ այլ բնոյթի յօդուածներէ, գողտրիկ եւ տպաւորապաշտ ոտանաւորներ եւ արտայայտութիւններ տեսնուած ու մնացած են համացանցի, դիմատետրի էջերուն վրայ՝ սպասելով մէկտեղման:

ԵԶՐԱԿԱՏՈՒԹԻՒՆ

Գրական տարբեր սեռերով, գրողներ անդրադարձած են ոչ միայն մարդ-բնօրրան անքակտելի կապին, հայրենի եզերքի կարօտին, անոր կենցաղին ու տոհմիկ կեանքին, այլեւ գեղարուեստական մշակման ենթարկած շատ երեւոյթներ, ինչպէս՝ Մեծ Եղեռնը, ներգաղթը, արտագաղթը, Քեսապի մէջ հայերու եւ արաբներու խաղաղ համակեցութիւնը: Նկատելի է, որ ազգային-կարօտային խնդիրները քննարկուած են անելի շատ: Նկատառելի է, որ գրեթէ բոլոր նիւթերը կը

մնան նեղ ազգային ու տոհմիկ պարունակին մէջ ու քիչ պարագաներու դուրս կու գան համաշխարհային գրական ովկիանոս:

Քեսապի մասին ստեղծուած գրականութիւնը յուշագրական բնոյթ ունի. գիղէն դուրս ապրող քեսապցիներուն համար կարօտի գրականութիւն է ան, իսկ Քեսապի մէջ ապրող գրողները անելի շատ գրականութեան բերած են ապրող, բայց մահամերձ իրականութիւն մը: Այդ գրականութիւնը կոչ է գիղը ապրողներուն՝ պահելու այն թանկագին իրականութիւնը, որ նոյնինքն Քեսապն է:

Եռակի տեղահանուած, եռակի այրած ու թալանուած Քեսապը տակաւին ապրող աշխարհ մըն է՝ իր անցեալին հետ սերտ կապերով, ժամանակին եւ ժամանակակից աշխարհին հետ բազմաթիւ օղակներով շաղկապուած իրականութիւն մը՝ հայօրէն գոյատեւելու ճիգով ու առօրեայ հոգերով տրոփող իրական աշխարհ մը: Քեսապը կը շարունակէ շնչել հայօրէն այնքան՝ ատեն որքան՝ հոն կենդանի կը մնայ տոհմիկ մշակոյթ մը, եւ որպէս այդպիսին՝ կը շարունակէ բանաստեղծներուն, պատմագէտներուն եւ բանահաւաքներուն ուշադրութեան առարկան դառնալ իր անցեալով, ներկայով ու նաեւ ապագայով:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ 1864ին Ազգային Սահմանադրութենէն ետք վերականգնած Անտիոքի Առաջնորդական Թեմը կ'ընդգրկէր Սուետիոյ, Անտիոքի, Եագուպիէի, Քնէի եւ Քեսապի համայնքները: Սոյն Կաթողիկոսութեան եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութեան պատկանող բոլոր վիճակներուն եւ թեմերուն կալուածները կ'իյնային Պոլսոյ Պատրիարքութեան իրաւասութեան մէջ: Սոյն Կաթողիկոսութիւնը եւ Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը լռելեայն կը հակադրուէին Պոլսոյ Պատրիարքութեան եւ Ժողովուրդի կարիքներուն համար որեւէ միջոցառում կատարելէ կը խուսափէին: Երուսաղէմի Պատրիարքութիւնը Անտիոքի շրջաններուն մէջ ունէր կալուածներ, որոնց վրայ նշանակուած հոգեւոր տեսուչը ստանձնած էր նաեւ պատրիարքարանին իրաւասութեան մէջ մտնող Լաթաքիոյ թեմի հովտութիւնը եւ կը նստէր Հոգեւոր մէջ:
- ² Արտաքին առաքելութիւններու համար յանձնակատարներու խորհուրդ (American Board of Commissions for Foreign Missions) ծանօթ՝ «Ամերիկեան Պորտ» անունով, որ ծնունդ առած է 1810ին:
- ³ Ամերիկեան Պորտի հրատարակած ամսաթերթ *The Missionary Herald*, հիմնուած հաւանաբար 1805ին:
- ⁴ Զաքարիա Վրդ. Զմիւռնիացի, «Թղթակցութիւն Լաթաքիոյ», *Սիօն*, Երուսաղէմ, Ա. տարի, թիւ 9, 1899:
- ⁵ Կիրակոս Ղազանճեան, «Նամակներ Մէրսինէ, Իսկէնտէրուն, Պէլլան, Անտիոք», *Մասիս*, Կ. Պոլիս, 12 Յունուար 1880:
- ⁶ Անստորագիր, «Կիլիկիոյ Վիճակը», *Արեւելեան Մամուլ*, Զմիւռնիա, 1880, Սեպտեմբեր:
- ⁷ [Անստորագիր], «Ազգային», *Քիւրակն*, Կ. Պոլիս, 16 Յունիս 1899, էջ 399:

- ⁸ [Անստորագիր], «Կիլիկիա՝ Հոգեւորապէս Եւ Նիւթապէս», *Տաճար*, Կ. Պոլիս, Գ. տարի, 14 Յունուար 1912:
- ⁹ Տարօնցի, «Տեղեկագիր Կիլիկիայի», *Հնչակ*, Նոյեմբեր, 1895. նաեւ՝ *Դրուագներ Սուեփոյ Անցեալէն*, մատենաշար «Արարատ»ի, թիւ 45, Պէյրութ, 1957:
- ¹⁰ «Նամակներ Կիլիկիայէն», *Դրօշակ*, (Ժընեւ), 15 Օգոստոս 1896, էջ 140:
- ¹¹ [Անստորագիր], «Քեսապի Դէպք», *Հուսաբեր-Արեւ*, 13 Մայիս 1909: Վկայութիւններ ամերիկացի միսիոնարներու՝ Mattie R. Wylie and Zada Patton, "The Sack of Kesab", *Olive Trees* (Known as "Herald of Mission News" from 1887 to 1897, published by the reformed Presbyterian Church of North America, New York and Philadelphia), 1909, էջ 151-152. նաեւ՝ [Անստորագիր], «Սրտաճմիկ Լուրեր Անտիոքէն», *Տաճար*, Կ. Պոլիս, Բ. Տարի, 31 Յունուար 1911:
- ¹² Georges Brézol, *Les Turcs ont Passé Là: La Verité sur les Massacres d'Adana de 1909*, Paris, 1911:
- ¹³ Յակոբ Յ. Թերզեան, *Կիլիկիոյ Աղէտը*, Կ. Պոլիս, Տպ. Յ. Ասատուրեան, 1912:
- ¹⁴ Քեսապի եւ շրջակայքի հայ անտարանական համայնքի հոգեւոր եւ կրթական գործիչները (որոնք սկզբնապէս եղած են Կիլիկիոյ թրքախօս շրջաններէն՝ Այնթապէն, Քիլիսէն, Մարաշէն են.), մինչեւ 1890ականները դպրոցներուն մէջ դասաւանդած են անգլերէն, հայատառ եւ օտարատառ թրքերէն: Հայ ազգային զարթօնքի եւ գաղափարական-կուսակցական մթնոլորտին մէջ անոնք, 1893էն ետք, հայերէն աշխարհաբարի ուսուցումը պարտադիր կը դարձնեն եւ եկեղեցւոյ լեզուն հայերէնի կը վերածեն:
- ¹⁵ Հայոց Միացեալ Ընկերութիւնը 1905ին կը ստանձնէ ազգային վարժարաններու հսկողութիւնը: Ընկերութեան տեղեկագիրերը որոշ պատկերացում կու տան Քեսապի կրթական եւ տնտեսական կեանքին (*Քեսապի Վարժարանը, Միացեալ Ընկերութիւն Հայոց, Տեղեկագիր 1912*. նաեւ՝ Վահան Քինյ. Կիլիկարեան, «Կիլիկիոյ Աղէտէն Վերջ», *Տաթեւ*, Դ. Տարի, Հալէպ, 1928):
- ¹⁶ Զարմայր Քահանայ, «Խմբագրական՝ Կիլիկիան Եւ Իր Ստիպողական Պէտքը», *Տաճար*, Կ. Պոլիս, Բ. Տարի, 14 Մայիս 1911. նաեւ՝ Դիտող (Պէլլանէն), «Կիլիկեան Արձագանգ՝ Արժանատր Քահանաներուն Սովը», *Տաճար*, Գ. Տարի, 1912:
- ¹⁷ *Ընդարձակ Օրացոյց Ս. Փրկիչ Հիւանդանոցի*, Կ. Պոլիս, 1904. նաեւ՝ Արտագաւղ Արք. Սիլւմէեան, *Պատմութիւն Հալէպի Հայոց*, Գ. Հարրո. նաեւ՝ Յակոբ Զօլաքեան, *Ռուճի Յովիտի Հայերը*, Անթիլիաս, Տպարան Կաթողիկոսութեան Հայոց Մեծի Տանն Կիլիկիոյ, 2005:
- ¹⁸ Աճառեան, զայն տեղադրած է տեղադրած «Կը» ճիւղին մէջ (Աճառեան, *Հայոց Խօսած Լեզուներու եւ Բարբառներու Քարտէս*, Նոր Նախիջեան, 1911):
- ¹⁹ Օրինակ՝ 1911ին Մարաշի Աղջկանց Քոլէճին մէջ կատարուած գեղեցկութեան մրցանքին քեսապցի ուսանողուի մը կը ներկայացնէ քեսապցի կնոջ տարազը 1890էն առաջ: Կեդրոնական Անատոլիայի Քոլէճի ուսանող՝ Ալպերթ Աբէլեան, 1913ին, իբրեւ ասարտաճար կը ներկայացնէ «Քեսապ եւ Իր Գիւղերը» աշխատասիրութիւնը, որ ժամանակագրականօրէն առաջին փորձն է Քեսապը համապարփակ ներկայացնելու՝ իր ծագումէն մինչեւ Ի. դարու երկրորդ տասնամեակը: Աբէլեանի այս ուսումնասիրութիւնը լոյս տեսաւ Երուանդ Հ. Քասունիի յառաջաբանով եւ ծանօթագրութիւններով, Պէյրութ, The United Traders & Printers, 2002:

- ²⁰ Մովսէս Շահապազեան, *Հայ Կամաւորական Շարժումը Առաջին Աշխարհամարտին (1917-1920)*, Սուրիա, 1965:
- ²¹ Վեր. Տիգրան Անդրեասեան, «Քեսապի Հայ Աւետարանական Եկեղեցոյ Համառոտ Ալի Պատմութիւնը», *Նոր Աւերաբեր*, Հալէպ, թիւ 26, 1929. նաեւ՝ Տիգրան Ճ. Խրոբեան, *Ոսկեմարտեան Հայ Աւերաբանականութեան, Ա. Հափոր*, Պէյրութ, Տպ. Շնորհոքեան եւ Ա. Տէր Սահակեան, 1950, էջ 347-374. նաեւ՝ Վեր. Կ. Ս. Թիլքեան, *Ինստիտուցիոնալ Քեսապի Հայ Աւերաբանական Եկեղեցոյ*, 1853-1948, Պէյրութ, Տպ. Շնորհոքեան-Ամերիկեան, 1948. նաեւ՝ Վեր. Եղիա Ս. Քասունի, *Լուսաշաւիղ*, Հրատ. Ամերիկայի Հայ Աւետարանական Ընկերակցութեան, Պէյրութ, Տպ. Շնորհոքեան, 1947. նաեւ՝ Հայր Պետրոս Ադամեան, «Անտիոքի Անտոնեան Թեմը եւ Քեսապի ու Շրջակայքի Հայ Կաթողիկէ Առաքելութիւնը 1851-1946», *Աւերիք*, թիւ 7-8, 1946:
- ²² Քեսապ այցելած ու շրջան մը հոն ապրած են հայ ազատագրական պայքարի ու Հայաստանի Հանրապետութեան յայտնի դէմքեր, սփիւռքահայ կուսակցական ու մշակութային գործիչներ, ինչպէս՝ Վարդան Շահապազ, Սօսէ Մայրիկ, Ռուբէն Տէր Մինասեան, Արշակ Զամալեան: Ոմանք շփում ունենալով ժողովուրդին հետ, ազգագրական եւ բանահիւսական նիւթեր հաւաքած են, ինչպէս՝ Մովսէս Տէր Գալուստեան, որ ուսուցիչ եղած է Սեւ Աղբիւրի ազգային վարժարանին մէջ, 1914ին: Քեսապի բարբառը ուսումնասիրելու փորձեր ըրած է Նիկոլ Աղբալեան: 1948ին Քեսապ այցելած է Բարսեղ Կանաչեան, որ «Հելէ Հելէ Նինօ Է» պարերգը քառածայն մշակման ենթարկելով իր իսկ խմբավարութեամբ 24 անձերէ բաղկացած քառածայն երգչախումբ մը կազմելով ելոյթ տուած է 18 Սեպտեմբեր 1948ին, հայ կաթողիկէ սրահին մէջ (*Արեւելք Օրաթերթ*, 29 Սեպտեմբեր 1948):
- ²³ Ալպէր Ս. Թեմիրեան, *Քեսապ 1909-1946 Պարկերագարը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1956:
- ²⁴ Ալպոմ Քեսապի եւ Շրջակայքի, Հրատ.՝ Քեսապի Ուսումնասիրաց Միութեան Պէյրութի մասնաճիւղի, Պէյրութ, 1955:
- ²⁵ Նոյն նիւթին մասին եւ Էդ. Աղայեանի, Գ. Բ. Զահուկեանի կատարած սերտողութիւններուն համար տե՛ս՝ Յակոբ Չօլաքեան, *Քեսապի Բարբառը*, Հալէպ՝ 1986, Երեւան՝ 2009:
- ²⁶ Լոյս տեսած 1995-2004ին, Բ. տիպ. (իբրեւ մէկհատորեակ)՝ 2015:
- ²⁷ Չօլաքեան, *Քեսապի Բարբառը*, 1986:
- ²⁸ 2015ին *Քեսապ* շարքի առաջին երկու հատորները վերահրատարակուեցան միացեալ հատորով մը՝ Հայոց Յեղասպանութեան 100ամեակին առիթով՝ Մեծի Տանն Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան նախաձեռնութեամբ:
- ²⁹ Ա. Գ. Աբրահամեան, *Համառօտ Ուրուագիծ Հայ Գաղթավարերի Պարմութեան*, Ա. Հփր., Երեւան, 1964. նաեւ՝ Արշակ Ալպօյաճեան, *Պարմութիւն Հայ Գաղթականութեան*, Ա. Հփր., Գահիրէ, Տպ. Սահակ Մեսրոպ, 1941, Բ. Հափոր, Գահիրէ, Տպ. Նոր Աստղ, 1955. նաեւ՝ Բիզանդ. Եղիայեան, *Արանայի Հայոց Պարմութիւն*, Անթիլիաս, ՏԿՎՄՍԿ, 1970. նաեւ՝ Վեր. Տիգրան Անդրեասեան, *Սուեպիայի Բարբառը. Քիսթիւնըղի Լեզուն*, Երեւան, ՀՍՍՀ ԳԱ, 1967. նաեւ՝ Տորթ. Ա. Ինճեմիրեան, «Քեսապ եւ Իր Բարբառը» (Չօլաքեան, *Քեսապ* Գ. Հափոր, Հալէպ, Տպ. Արեւելք, 2004, էջ 25-178):

- ³⁰ Տիգրան Մանճիկեան, «Քեսապի Հեքիաթ», *Հասկ Ամսագիր*, թիւ 6-7, 1936, էջ 70:
- ³¹ «Քեսապի Բանահիսութիւն», *Ահեկան*, 1969, թիւ 4 եւ «Քեսապի Զրոյցներ», 1970 թիւ 1-2:
- ³² Յակոբ Զօլաքեան, *Քեսապի Ժողովրդական Երգարուեստը*, Հալէպ, Տպ. Շարք, 1980:
- ³³ Համազգային Կրթական եւ Մշակութային Միութիւնը, Ալեք Մնակեանի դաշնատրումով կարգ մը ժողովրդական պարեղանակներու շարքին ծայնապնակով մը Քեսապի քանի մը պարեղանակ հրատարակած է 1974ին, Պէյրութ: Իբրեւ տոհմիկ երգեր՝ Քեսապի պարերգեր մեկնաբանած են նաեւ Հալէպի «Զուարթնոց» երգչախումբը Պօղոս Ապաճեանի խմբավարութեամբ, Մարօ Մուրատեանի ղեկավարութեամբ գործող Երեւանի «Ալունք» երգի-պարի ազգագրական համոյթը, Քեսապի «Կանթեղ» մանկապատանեկան եւ «Կիլիկիա» երգչախումբերը: Երգչուհի Նունէ Եսայեանի Քեսապի բարբառով «Աման Իջգէն» եւ «Հելէ, Հելէ» պարերգերու կատարումը մեծ խանդավառութիւն ստեղծած է վերջին տարիներուն:
- ³⁴ Միհրան Մինասեան, «Նմուշներ Քեսապի Ժողովրդական Խաղիկներէն», *Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս, Հատոր Ժ.*, Պէյրութ, 1984. նաեւ՝ Նոյնի՝ «Նմուշներ Քեսապի Ժողովրդական Երգերէն», *Հասկ Հայագիտական Տարեգիրք*, Պէյրութ, 1983-1984:
- ³⁵ Մելքոն Էպլիդաթեան, «Քեսապի Մակդիւրները», *Բագին*, թիւ 1-2, 1993:
- ³⁶ Վերժինէ Սվազլեան, *Հայոց Յեղասպանութիւն. Ականաւրես Վերապրողների Վկայութիւններ*, Երեւան, ՀՀ Գիտութիւն Հրատ., 2000:
- ³⁷ Քեսապի մէջ բարբառով յօրինող ու շար հիսող եզակի դէմք Ժիրայր Թրթրեանի երգերը ծայնագրութեան 1999ին առանձին ծայնասկաւառակով:
- ³⁸ Արա Աբէլեան, *Ձինադու 27*, Պէյրութ, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 1979, 109 էջ:
- ³⁹ Աբէլեան, *Ձինադու*, էջ 108:
- ⁴⁰ Նոյն, էջ 85:
- ⁴¹ Ալպերթ Ս. Աբէլեան, *The Antiochians*, Նիւ Եորք, Vantage Press, 1960, 312 էջ:
- ⁴² Գէորգ Աբէլեան, *Աննա Հարսը*, Պէյրութ, Zein ElDin Press, 1994, 293 էջ: Վէպին անգլերէն թարգմանութիւնը (թարգմ.՝ Անի Չելէպեան) լոյս տեսած է Պէյրութ, Տպ. Համազգային, 2014ին:
- ⁴³ Նոյն, էջ 19:
- ⁴⁴ Աբէլեան, *Աննա*, էջ 177:
- ⁴⁵ Նոյն, էջ 210:
- ⁴⁶ Նոյն, էջ 186:
- ⁴⁷ 1916 Հոկտեմբեր 27ին Անգլիոյ, Ֆրանսայի եւ Հայ Ազգային Պատուիրակութեան միջեւ ստորագրուած համաձայնագրով կազմուած էր հայերէ եւ արաբներէ բաղկացած Արեւելեան Բանակ մը, որ ֆրանսական դրօշին եւ հրամանատարութեան տակ պիտի կռուէր օսմանեան զօրքերուն դէմ: Հայերու թիւը գերազանցապէս ասելի ըլլալուն համար բանակը անպաշտօն կոչուեցաւ 'հայկական լեգէոն': Անոր մաս կազմած էին նաեւ Մ. Նահանգներ գաղթած քեսապցի երիտասարդներ:

-
- ⁴⁸ Աբելեան, *Աննա*, էջ 253:
- ⁴⁹ Նոյն, էջ 287-288:
- ⁵⁰ Նոյն, էջ 170:
- ⁵¹ Նոյն, էջ 292:
- ⁵² Քեսապի բարբառէն, որ կը նշանակէ՝ Աստուած շնորհաւորէ:
- ⁵³ Նոյն, էջ 39:
- ⁵⁴ Հաննա Մինա, *Կեռաս Բերան*, թարգմ.՝ Գէորգ Եազընեան, Երեւան, Մուշի Հրատ., 2004, 224 էջ:
- ⁵⁵ Նոյն էջ 152:
- ⁵⁶ Նոյն, էջ 115:
- ⁵⁷ Գէորգ Աբելեան, *Հէլէ՛, Հէլէ՛, Հէլէ՛... Քեսապ*, Պէյրուֆ, Տպարան Սեւան, 1968, 153 էջ:
- ⁵⁸ Նոյն, էջ 23:
- ⁵⁹ Նոյն, էջ 43:
- ⁶⁰ Նոյն, էջ 36:
- ⁶¹ Նոն, էջ 70:
- ⁶² Նոյն, էջ 125:
- ⁶³ Աբելեան, *Հէլէ՛*, էջ 11:
- ⁶⁴ Նոյն, էջ 11:
- ⁶⁵ Նոյն, էջ 17:
- ⁶⁶ Յովհաննէս Պաճազեան, *Գիւղական Պարկերներ*, Պէյրուֆ, 2002, 271 էջ:
- ⁶⁷ Նոյն, էջ 267:
- ⁶⁸ Նոյն, էջ 80:
- ⁶⁹ Նոյն, էջ 165:
- ⁷⁰ Նոյն, էջ 81:
- ⁷¹ Նոյն, էջ 123:
- ⁷² Նոյն, էջ 124:
- ⁷³ Նոյն, էջ 41:
- ⁷⁴ Վեր. Յովհաննէս Սարմազեան, *Հողը Կը Ծախուի՞*, խմբ. Երուանդ Հ. Քասունի, Պէյրուֆ, The United Printers & Traders, 2006, 143 էջ:
- ⁷⁵ Նոյն, էջ 38:
- ⁷⁶ Նոյն, էջ 79:
- ⁷⁷ Նոյն, էջ 33
- ⁷⁸ Նոյն, էջ 23:
- ⁷⁹ Նոյն, էջ 138
- ⁸⁰ Նոյն, էջ 27
- ⁸¹ Նոյն, էջ 94
- ⁸² Ստեփան Փանոսեան, *Կեանք Մը Իր Հանգրուաններով*, Քանատա, Հայ Գիր, 2009:
- ⁸³ Գէորգ Աբելեան, *Յկեանս Նահապարակութիւն*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2005, 453 էջ:
- ⁸⁴ Գէորգ Աբելեան, *Յկեանս Նահապարակութիւն*, 2. *Աղբարի՛կ, Ափիկ Մը Ջո՛ւր...*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2010, 459 էջ:
- ⁸⁵ Գէորգ Աբելեան, *Ներտենք-Քոնտենք*, Այնճար-Լիբանան, Տպ. Համազգային, 2009:

-
- ⁸⁶ Գէորգ Աբէլեան, *Մաքարոսի Թիլէկ-Թիլէկ*, Այնճար-Լիբանան, Համազգայինի Վահէ Սէթեան Տպարան, 2011:
- ⁸⁷ Ջոհրապ Այնթալեան, *Ձայն Մը Քեսապի Լեռներէն*», արաբ. թրգմ.՝ Նիզար Խալիլի, Դամասկոս, 1993, 176 էջ:
- ⁸⁸ Ջոհրապ Այնթալեան, *Ծիծաղ Ու Խոհ*, Հալէպ, 1996, 223 էջ:
- ⁸⁹ Վեր. Բ. Ռուպեան, «Կասիոսի Ասպետը», *Ջանասէր*, 1941. արտատպուած նաեւ Վեր. Թիլքեանի *Իննսունհինգամեակ Քեսապի* աշխատութեան մէջ:
- ⁹⁰ Յակոբ Արք. Գլնճեան, *Ծիրանի Ծառ*, Մոնթէվիտէօ-Ուրուկուէյ, 2005, 307 էջ:
- ⁹¹ Նոյն, էջ 15:
- ⁹² Նոյն, էջ 16:
- ⁹³ Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Սրբի Քեկորներ*, Քեսապ-Հալէպ, 1995, 95 էջ:
- ⁹⁴ Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Հայրենի Ղողանջներ*, Քեսապ-Հալէպ, 1997, 111 էջ:
- ⁹⁵ Վրէժ Գլնճեան Թուրեան, *Սէր Ափսոսանք Ու Կարօք*, Հալէպ, 2003, 115, էջ:
- ⁹⁶ Թուրեան, *Սրբի*, էջ 79:
- ⁹⁷ Թուրեան, *Հայրենի*, էջ 11:
- ⁹⁸ Նոյն, էջ 9:
- ⁹⁹ Նոյն, էջ 42:
- ¹⁰⁰ Նոյն, էջ 64:
- ¹⁰¹ Նոյն, էջ 22:
- ¹⁰² Նոյն, էջ 20:

Kesab in Armenian Literature (Summary)

Sylvi Apelian
apelsyl@hotmail.com

Kesab is an ancient Armenian settlement and a community that has gradually attracted ethnographic interest, particularly during the second half of the 20th Century. During the last six decades Kesab's dialect, ethnography and folklore have been extensively studied. Kesab and its Armenian community have become the subject of several literary works, too, both poetry and prose.

The paper focuses on the presence of Kesab and the Kesab Armenian community in literature. As of the 1940s Kesab is included in informative almanacs and handbooks. Several ethnographic books dedicated to the area were published. Dikran Mandjigian, Mihran Minasian and Hagop Cholakian indulged in the collection of Kesab Armenian folklore and published it. Cholakian published several volumes of his scientific research on Kesab ethnography as well as its dialect, fairy tales, sayings, proverbs, songs, etc. Another significant work is that of Albert Apelian, which was published posthumously.

The paper studies the literature which is dedicated to Kesab, grouping the authors as native-born and other. It analyses the content of these writings and the reasons for the authors' interest. The paper groups these writings in different categories of poetry and prose.